

ТЕМА КРИЗИ МОВИ В ЧЕСЬКІЙ ПРОЗІ 60-Х РОКІВ ХХ СТОЛІТТЯ

На прикладі творчості відомих чеських прозаїків розглянуто тему кризи мови та спілкування у художньому дискурсі 1960-х років. Недосконалість мови як засобу комунікації демонструється авторами у контексті проблематики самоідентифікації людини в тоталітарному суспільстві. У розвідці досліджено особливості вияву цієї теми в текстах Б.Грала, Й.Шкворецького, І.Вискоčila, М.Кундери, В.Лінгартової.

Ключові слова: чеська проза, 60-ті рр. ХХ ст., самоідентифікація, криза мови.

Для представлення складної панорами розвитку та найбільш суттєвих особливостей такого значущого для слов'янської культури явища, як чеська література, 60-ті роки ХХ ст. мають ключове значення. Рух за демократизацію чеського суспільства, названий «празькою весною», виявив себе в різних напрямках суспільного життя, однак, це був феномен не лише соціального, а насамперед культурологічного характеру. Творче покоління чеських письменників 1960-х років заявило про намір вийти за межі комуністичної догматики, вивести національну літературу на європейські обрії, орієнтуватися на світовий мистецький рівень і високі естетичні критерії. Саме шістдесятники почали вирізняти людську індивідуальність із натовпу, утверджувати самоцінність особистості. У художній творчості проти однозначності ідеології була поставлена багатозначність дійсності; проти соціальної машини і нав'язаного колективізму – особистий досвід людини; проти помилкової об'єктивності раціонального пізнання – ірраціональність, абсурд, фантазія і почуття. Серед провідних тем художньої творчості цієї доби – екзистенціальна тривога людини в абсурдному світі, заміна релігії ідеологією, відчужена стандартизована мова як засіб політичної пропаганди. Криза спілкування є проявом кризи людської ідентичності у світі, коли ідеологічно заангажована мова стає способом замовчування істини замість її пошуку. Нав'язування готових кліше, які допомагають висловлюватись, а не мислити, створює помилковий образ дійсності, вербалізує раціональний бік людської особистості на шкоду емоційному. Тому для письменників 1960-х характерні намагання очистити мову від дегуманізації, повернути словам первісне значення за допомогою художнього дискурсу.

Яскравим прикладом є творчість Богуміла Грабала, який із перших прозових спроб зосередив увагу на мові – дебютна книжка, бібліофільські видана поетом Ї.Коларжем, мала назву «Розмови людей» (Hovory lidí, 1956). Грабал звертається до тих лексичних пластів, що найбільш віддалені від офіціозу, – до сленгу, нецензурних виразів, мовних ситуацій, коли зникають соціальні бар'єри, а розмова перетворюється на неконтрольований потік свідомості. У збірках оповідань «Перлінка на дні» (Perlička na dně, 1963) та «Пабітелі» (Pábitelé, 1964; у пер. Ю.Вінничука «Вар'яти», 2003) героєм є особлива постать, своєрідний, створений автором тип – pábitel. Цим словом Грабал позначає певну категорію людей, диваків і мрійників, які живуть ніби осторонь суспільних правил, керуються надзвичайно простими життєвими істинами, «клеять дурня» та через жарг і сміх висловлюють найістотніше. Пабітел – людина вільна від нашарувань суспільства, здатна дивуватися й дивувати, фантазувати та радіти з будь-яких, навіть найменших, проявів буття. Своїх героїв письменник знайшов на заводах, у поїздах та автобусах, у звичайних місцях відпочинку людей мануальної праці – пивних та шинках. Празькі корчми (чеськ. господи) – традиційне у чеській культурі живильне середовище народної міфотворчості: тільки тут спілкування стає вільним, нічим не обмеженим і не контрольованим, а тому – справжнім. Саме тут існує простір для розважливих гри зі словом та народжуються різноманітні історії, небувальщини, побрехеньки, анекдоти – форми і прийоми жанру «господської оповідки» (див. [4]). Цей спосіб оповіді (ширше – спілкування) є прикметною рисою особливого національного виду комічного – «празької іронії». «Празька іронія» представляє героя, який прагне приховати свій приватний світ від «великих» історичних подій, до яких він ставиться підкреслено іронічно, що уможливило збереження його власного життєвого та екзистенційного суверенітету, здобуття внутрішньої свободи. Повноправним вираженням такої творчої презентації у чеських письменників (Я.Гашек, Б.Грабал, П.Когоут, І.Вискочіл, М.Угде тощо) буває різка, гротескна гримаса, що балансує на межі «чорного» гумору, який перемагає владну машинерію та безглуздя світу. Іронічною підміною цінностей, зневажливим ставленням до «великих наративів», амбівалентністю мовних і світоглядних проявів «празька іронія» кореспондує із постмодерністською іронією (докладно про «празьку іронію» див. [2], [3], [10]).

Грабал, як і його герої, шукає вихід із відчуження особистості у механізованому світі, звертаючись до основних, природних людських ситуацій і типів, висуваючи на перший план емоційне, а не раціональне життя людини. Самотворення ідентичності суб'єкта усвідомлюється письменником як своєрідна естетична практика – винахід нової поетичної мови, нового словника і репертуару фігур самопрезентації, зрештою, нової оповіді. В

певному сенсі бути собою для Грабала та його персонажів означає постійно здобувати свою, граючи чужими словами, мову, прописувати себе нею в реальності культури як великого тексту [3, с. 144]. Кульмінацією такого типу мовлення, балаканини про себе та ейфорії з власної оповіді є експериментальний твір «Уроки танців для літніх і вмілиших» (*Taneční hodiny pro starší a pokročilé*, 1964), який синтаксично є одним незакінченим реченням на сімдесят сторінок. Монолог героя є заклинанням дійсності, перетворенням емпіричного досвіду на оповідь, переміщенням трагіки людської долі до гротескно-комічної площини. Такі оповідні стратегії випереджають постмодерністське «шизофренічне мовлення» (термін Ж.Дельоза і Ф.Гваттарі), яке відрізняється відсутністю референта, порушенням логічних зв'язків між словами й речами та не відтворює реальність. За Грабалом, текст «відображає внутрішній стан, який кінчики пальців, нічого не пропустивши, точно переносять на клавіші друкарської машинки» [5, с. 277].

Багатослівність – одна з прикмет поетики постмодернізму, так само як і прийоми колажу, монтажу, фрагментації і «тотального» цитування. На використанні цих технік побудовані й тексти Грабала (див. [6]). У збірці «Оголошення про будинок, у якому я вже не хочу жити» (*Inzerát na dům, ve kterém už nechci bydlet*, 1965) письменник пориває з традиційною сюжетною формою: розмови, спогади, тексти газет, уривки меню, прейскуранти, оголошення, натуралістичні сцени нанизуються одне на одне, витворюючи безперервну полілінійну конструкцію. Автор коментує власну техніку письма: «Я пишу свій текст тільки тому, що чекаю тієї миті, коли я зможу його порізати, порвати, деформувати, знищити, задля того, щоб створити з нього щось нове, і щоб воно впливало на мене, зворушувало й змінювало мене, так само, як фільм» [5, с. 276-277]. Вплив «нової хвилі» французького кінематографу та американського поп-арту дослідниця Гелена Коскова відмічає і у збірці «Це місто знаходиться під спільною опікою мешканців» (*Toto město je ve společné péči obyvatel*, 1967), яка є фактично коментарем до фотографій М.Петерки з празькими мотивами [8, с. 140]. Так само, як світлина навік закарбовує певну мить реальності, Грабал захоплює дійсність в кульмінаційні моменти мовлення, а потім із цього створює текст. Його художній метод нагадує кінематографічні кліпи, які вловлюють реальність ззовні, закарбовують її низкою візуальних і мовних моментів. Письменник виказує власне художнє бачення, перемальовує образи з натури, об'єднує їх сюрреалістичними мотивами, щоб віднайти реальність з нової, дивної і часто гротескної перспективи. Перекладач Грабала Ю.Винничук пише: «Сюрреалісти шукали „снів наяву” скрізь, крім людських балачок, а Б.Грабал найшов їх саме в звичайних, повсякденних розмовах, на вулиці, за келихом пива, – створивши свій „плебейський” сюрреалізм» [1, с. 233].

Тексти Івана Вискочіла (збірки *Vždyt' přeše létat je snadné*, 1963; *Kosti*, 1966), які жанрово коливаються між драматургією і прозою, викривають мову як засіб маніпуляцій у суспільній та особистій сфері. Оповідній манері письменника притаманні мовна та ситуативна коміка, мовні гри та каламбури, абсурдний гумор. Автор сприймає політичні фрази і кліше пошвейківськи дослівно та раціонально. До аналізу мовних штампів він залучає історії із життя, анекдоти, вдавано помилкові асоціації (найчастіше викликані звуковою збіжністю), доводячи раціонально-логічний виклад до абсурду. Перифрази відомих лозунгів отримують власне життя та входять до скарбів сучасної фразеології. Один із героїв, Кусейр (це ім'я стало прозивним), має талант розпорошувати своєю балаканиною усе – від речей до соціальних проблем, а врешті й себе самого (перетворюючись на мільярди «мікрокусейрів»), які є у кожному з нас). Вискочіл повертається до сказаного, імпровізує, обігрує різні варіації однієї теми, суперечить сам собі і спонукає реципієнта до власної інтерпретації, підкреслюючи багатозначність тексту. Письменник, якому близька поетика Е.Йонеску та С.Беккета, створює абсурдно комічні ситуації, які доводять недосконалість мови як засобу комунікації. Так, в одному з оповідань міська влада вирішує, як засипати вибоїни, від яких потерпають мешканці, адже не було наказу їх вирити. В результаті канцелярського шаблонного листування приймається рішення про копання у місті нових ям. Слово, позбавлене первісного значення або вихоплене з контексту, стає джерелом непорозумінь і пасткою для того, хто його вимовив. Герой іншого оповідання не може відчинити двері вокзальної вбиральні та зве на допомогу, пояснюючи, що він «закритий». Випадковий свідок трактує це слово у переносному значенні («ув'язнений»), пригода обростає подробицями, створюється штучна історія життя героя і він назавжди залишається бранцем приписаної йому ролі.

Тема мовного прояву, який вирішує долю людини, характерна і для творчості Мілана Кундери. Вперше вона обігрується у збірці оповідань «Смішні любові» (Směšné lásky, 1963) та вповні заявлена в романі «Жарт» (Žert, 1967). Головна сюжетна лінія раннього Кундери – ситуація безглузлого вчинку, жарту, який веде до глобальних, несподіваних наслідків. Комічні та навіть трагічні ситуації виникають з мовних непорозумінь, підтасовки фактів за допомогою мови або підміною ролей персонажів. В оповіданні «Ніхто не сміятиметься» оповідач, який необачно зголосився написати схвальну рецензію на статтю псевдовченого, заплутується у тенетах власної брехні та сплачує за це кар'єрою і особистим щастям. У «Фальшивому автостопі» молода пара вступає у мовну гру, приділивши один одному ролі приступної автостопниці та звабника-шофера. Гра викриває приховані риси характеру

кожного з героїв та ставить на кін їхню ідентичність, порушуючи щирість стосунків. У «Жарті» Кундера обрав для свого героя фатальний крок, який має специфічну властивість – це вербальний вчинок, що означає, що він найбільше піддається непорозумінням і різним інтерпретаціям. Слово не є «успадкованим гріхом», як, наприклад, провина батьків, воно є власною ініціативою промовця, а відтак вимагає відповідальності за нього. Причиною краху життя героя став текст. Йдеться про текст листівки, надісланій ним коханій, яка віддала перевагу навчання у політичній школі, відмовившись від запланованої разом відпустки. Дівчина аргументувала це тим, що у політичній школі «переважає дух здорового оптимізму». Молодий чоловік відповів не вагаючись: «Оптимізм – це опіум людства! Здоровий дух тхне дурістю. Хай живе Троцький!» [9, с. 38]. То був буденний текст, завдяки якому герой протестував проти любовної байдужості, реагував емоційно на попереднє повідомлення, і який не може бути зрозумілим без урахування конкретної комунікативної ситуації. Листівка потрапила до рук функціонерів і була прочитана в ідеологічному контексті викриття класового ворога. Марно студент виголошував на свій захист, що йдеться про царину його особистого життя – навіть особисте життя мало підкорятися пануючій ідеології. Партійний лідер лише запропонував порівняти цю фразу з ідеологічно канонізованим текстом «Репортажу, написаного під шибеницею» Ю. Фучика, і вирок було винесено – відрахування з університету та важка праця у вугільних шахтах. Влада знаку над дійсністю, тексту над контекстом, коду над індивідуальним чином, характерна для тоталітарної ідеології, стає поступово притаманною модерній комунікації загалом. Знакова система, замість того, щоб сприяти порозумінню, починає жити власним життям, подеколи повністю замінюючи дійсність.

Уся творчість Вері Лінгартової є послідовним експериментом із можливостями мовного вираження та поученням про те, що так само, як ми використовуємо мову, мова використовує нас. Для текстів авторки є характерними інспірація французьким «новим романом», сюрреалістична техніка вільних асоціацій, відсутність зв'язного сюжету, відмова від традиційних нарративних прийомів і моделей. У Лінгартової мова є не засобом комунікації, а самим текстовим матеріалом, ненадійним супутником на шляху по оповіді, яка вивчає простір між можливістю раціонального пізнання та мистецькою уявою. Хаос як принцип оповідної структури визначає авторський стиль письменниці від перших творів (збірки *Mezipřůzkum nejbliž uplynulého*, 1964; *Prostor k rozlišení*, 1964). Дійсність, закарбована у текстах, розпадається на безліч варіацій, переривиста оповідь переповнена відступами та коментарями, метатекстовими роздумами про виникнення художнього світу, його потенціал

та кордони. Комунікативна криза мови для письменниці є водночас кризою контакту з власним внутрішнім світом, а писання – можливістю пошуку цілісної індивідуальної долі, повернення їй сенсу. У прозі Лінгартової мова виконує роль діючої особи, стає умовою взаємозв'язку зовнішнього та внутрішнього світу оповідачки, єдиною можливістю збагнення суб'єкту письма. Постійна зміна оповідної перспективи, намагання ухопити слово в неочікуваний момент пов'язана з поетичною амбіцією авторки за допомогою мови передати те, що не можна висловити – власний внутрішній світ. Г.Коскова вважає, що Лінгартова, досліджуючи нові можливості мови, звільняється від усіх законів мовної системи і створює абсолютно оригінальний світ слів, тим самим знаходячи справжній смисл реальності [7, с. 126]. Авторка скептично ставиться до можливості мовного (раціонального) осягнення світу: мова, на її думку, дозволяє збагнути поодинокі деталі, їхня сукупність, однак, не відтворює ціле. Тому всі намагання порозумітися за допомогою мови призводять не до наближення до дійсності, а до її подрібнення та віддалення. Альтернативою світові, у якому мова припинила функціонувати як засіб взаєморозуміння, залишається можливість тиші. Головний свідок слідства, яке ведеться у романі Лінгартової «Всуперечмова» (Přestořeč, 1966) – німий. Його мовчання дозволяє розпізнати фальшиву ідентичність інших персонажів, які домовляються за допомогою слів.

Інший варіант безмовності представляє Іван Кліма у романі «Година тиші» (Hodina ticha, 1963). Це мовчання стосовно історії, демонстрація безпомічності людини проти неї. Система, яка будує нове майбутнє, витісняє зі своїх планів людину, примушує її замовкнути. Тиша розкриває прірву між історією та людиною. Чітке «ні», яке пролунало в кінці роману з вуст принижених людей, натякає на нову можливість, нову надію. У просторі мови мала утворитися тиша, щоб у ній виразно пролунало слово спротиву.

Роман «Боягузи» (Zbabělci, 1958) Йозефа Шкворецького теж привніс мовні новації, що викликало незадоволення тогочасної критики – молодіжний сленг, англіцизми, музичні терміни протиставляли мовлення героїв порожнім фразам і трафаретам з доповідей партійних секретарів, які були звичною повсякденністю. Справжньою блискучою мовною сатирою на шизофренію армійської машинерії став «Танковий батальйон» із підтитлом «Фрагмент з доби культів» (Tankový prapor, вид. 1971). Оповідач змальовує військове середовище як гіперболізовану модель цивільного суспільства, де мова політичної ідеології, зведена до механічно повторюваних фраз та лозунгів, виміщає реальність. Псевдодійсність армійської показухи лише подекуди пересікається із справжнім життям солдат, і саме ці стики стають джерелом гумору: гротескні ситуації виникають тоді, коли політизовані лозунги вживаються поряд із

примітивною, часто вульгарною лексикою військовослужбовців. Зіткнення двох світів проявляється у контрасті способу вираження думок офіцерів із висловленнями простих вояків, для яких вульгаризми та лайка є емоційним розслабленням та захистом від посягань на індивідуальність. Ситуація перетворюється на символічний двобій між офіційною роздутою помпезністю та інстинктивною живучістю народної мови, яка, врешті решт, перемагає пихату риторіку. З одного боку, мова є інструментом демагогії, з іншого – засобом, за допомогою якого природній, нормальний світ чинить спротив абсурдній системі. Способом захисту зразкового солдата є певний вид пасивного протистояння, який має парадоксальний характер: щоб зберегти людську гідність, вояк повинен придушити будь-які прояви власної індивідуальності та вдягти маску клоуна і дурня (таким чином Й.Шкворецький продовжує традиції «празької іронії»).

Піднімаючи в творчості тему важкості людської комунікації, чеські письменники артикулювали глобальну проблему знецінення вартості окремо взятого індивіда, втрату ним автентичності, розмивання його єства під тиском тотальної байдужості й непорозуміння. Коротка мить творчої свободи 1960-х років стала потужним соціальним і творчим імпульсом для чеської літератури на наступні десятиліття. Сучасне стереотипне суспільство змушує людину ще сильніше відчувати свою самотність, отже, тема кризи мови, набувши нових відтінків і значень, не втратила актуальності і в постмодерністській художній практиці. Митці виступають проти нівелювання людського буття, стимулюючи читача до роздумів над проблемою самоідентифікації у сучасному світі.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Винничук Ю. Богуміл Грабал, поет вулиці / Юрій Винничук // Грабал Б. Я обслуговував англійського короля : [роман]. – К.: А-БА-БА-ГА-ЛА-МА-ГА, 2009. – С. 230-239.;
2. Сиваченко Г.М. Про «празьку іронію» та празьких іроніків / Галина Сиваченко // Слово і час. – 2003. – №7. – С. 35-43.;
3. Федець Ю.І. Проза Богуміла Грабала в контексті «празької іронії» : дис. ... кандидата філол. наук : спец. 10.01.03 / Федець Юлія Іванівна. – К., 2005. – 197 с.;
4. Hospody a pivo v české společnosti. – Praha : Academia, 1997. – 259 s.;
5. Hrabal B. Ze zápisníku zapisovatele // Sebrané spisy Bohumila Hrabala. – Sv. 18. – Praha : Pražská imaginace, 1996. – 400 s.;
6. Kladiva J. Literatura Bohumila Hrabala (Struktura a metoda Hrabalových děl) / Jaroslav Kladiva. – Praha : Pražská imaginace, 1994. – 95 s.;
7. Kosková H. Hledání ztracené generace / Helena Kosková. – Praha : H&H, 1996. – 223 s.;

8. Kosková H. Česká próza druhé poloviny šedesátých let / Helena Kosková // Pražské jaro 1968. Literatura – film – média. Materiály z mezinárodní konference pořádané Literární akademií za spolupráce s Městskou knihovnou 20-22 května 2008. – Praha : Literární akademie, 2009. – S. 139-146.;

9. Kundera M. Žert [román] / Milan Kundera. – Brno: Atlantis, 1996. – 328 s.;

10. Pytlík R. Bohumil Hrabal / Radko Pytlík. – Praha : Československý spisovatel, 1990. – 286 s. – [edice Portréty spisovatelů].

Стаття надійшла до редакції 10.04.2014

Палий О., к. филол. н., доц.,
Институт филологии КНУ имени Тараса Шевченко

ТЕМА КРИЗИСА ЯЗЫКА В ЧЕШСКОЙ ПРОЗЕ 60-Х ГОДОВ XX ВЕКА

На примере творчества известных чешских прозаиков рассматривается тема кризиса языка и общения в художественном дискурсе 1960-х годов. Несовершенство языка как средства коммуникации демонстрируется авторами в контексте проблематики самоидентификации человека в тоталитарном обществе. В статье исследуются особенности проявления этой темы в текстах Б.Грала, Й.Шкворецкого, И.Высочила, М.Кундери, В.Лингартовой.

Ключевые слова: чешская проза, 60-е годы XX века, самоидентификация, кризис языка.

Palij O., CSc., Associate Professor,
Taras Shevchenko National University of Kyiv

THEME OF THE LANGUAGE CRISIS IN THE CZECH PROSE OF THE 1960S

Theme of the language and communication crisis in the artistic discourse of the 1960s is examined at the example of the creation of the famous Czech prose-writers. Imperfection of the language as a way of communication is demonstrated by the authors in the context of the human self-identification problems inside the totalitarian society. Peculiarities of the manifestation of this topic in the works of B.Hrabal, J.Shkvorecky, I.Vyskochil, M.Kundera, V.Linhartova are studied in the article.

Key words: Czech prose, 1960s, self-identification, language crisis.